

Борис КОВАЛЕНКО

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

Фонетичні особливості казок XIX ст. з Поділля

Фольклорні та етнографічні записи з Поділля є важливим джерелом історичного вивчення говірок. Фонетичні, лексичні, словотвірні, синтаксичні мовно-структурні рівні подільських говірок були і є об'єктом дослідження багатьох українських мовознавців.

Фольклор Поділля здавна привертав до себе увагу шанувальників і збирачів усної народної творчості. Саме завдяки збереженням архівам і столітнім записам сучасні нащадки мають змогу ознайомитися із невичерпною скарбницею народної творчості.

Ще в першій половині XIX ст. зароджується інтерес до вивчення фольклору Поділля. Одним із перших збирачів матеріалів з цієї території був мовознавець і фольклорист В. Даль. У 1846 р. тут записував перекази, пісні, прислів'я та приказки Т. Шевченко. Відомо й про записи, що їх здійснили О. Афанасьєв-Чужбинський, П. Чубинський. Окремі мотиви та сюжети, зафіксовані на Поділлі, використали у своїх творах Марко Вовчок та Опанас Маркович.

Збагаченню та утвердженню надбань культури рідного Поділля сприяли історики, фольклористи й письменники: К. Шейковський, А. Коціпинський, Є. Сіцинський, С. Руданський, А. Свидницький, М. Коцюбинський та ін.

Лексикографічні праці, що були укладені або побачили світ у XIX ст., містять чимало лексем і фразем, записаних на території Поділля. Так, цінний матеріал зафіксовано у виданні „Етнографические и статистические сведения об Ольгопольском уезде Подольской губернии. Священника И. Михневича”¹, де автор подає 150 паремійних одиниць.

На початку 50-х років XIX ст. сформувалася фольклорно-етнографічна школа Подільської духовної семінарії, до складу якої ввійшли А. Свидницький,

¹ *Этнографические и статистические сведения об Ольгопольском уезде Подольской губернии. Священника И. Михневича* [в:] „Вестник русского географического общества”, кн. I, ч. VI, СПб. 1852, с. 23–40.

С. Руданський, К. Шейковський, М. Симашкевич, К. Широцький та ін. Так, С. Руданський записав чимало приказок і прислів'їв у с. Хомутинцях Вінницького повіту. 298 таких одиниць він передав Матвію Номису, який частину із них вмістив у свій збірці².

Значну територію Поділля (Кам'янецький, Проскурівський, Летичівський, Вінницький повіти) охопила і фольклорно-етнографічна експедиція П. Чубинського, що була організована в 70-х роках XIX ст. У матеріалах семи-томного видання „Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряжённой имп. Географическим обществом. Юго-Западный отдел” (1872–1877) вміщено 1800 паремій і фразем та близько 200 загадок, узятих упорядником з рукописних джерел, зокрема з Поділля він використав записи А. Димінського. Зазначимо, що П. Чубинський був першим, хто в публікації народних висловлювань вбачав і певні лінгвістичні інтереси.

Діяльність А. Димінського відіграла значну роль у вивченні народної поетичної творчості та побуту. Його заслуги в галузі дослідження народної культури полягають передусім у тому, що він зібрав величезну кількість казок, пісень, етнографічних матеріалів. Підтримуючи якнайтісніші зв'язки з визначним етнографічним центром – Російським географічним товариством, постійним членом якого він був, а також з іншими науковими осередками, які вивчали народну культуру й побут (зокрема, із Подільським статистичним комітетом), А. Димінський свою фольклорно-етнографічну діяльність спрямував на розв'язання особливо важливого на той час завдання науки про народну творчість – збирати її зразки. Незважаючи на важкі життєві умови, він встиг зробити багато. Через Подільський статистичний комітет А. Димінський передав понад 2000 пісень, збірник вірувань, загадок і різних етнографічних записів. Вони частково опубліковані в „Трудах этнографическо-статистической экспедиции...”. П. Чубинський з цього приводу пише: „Подільський Статистичний комітет подав у розпорядження експедиції збірник А. Димінського, що містить у собі до 2000 пісень, враховуючи в тому числі й варіанти, п. Димінський (надав) – збірник повір'їв, загадок і взагалі етнографічних матеріалів”³. Далі П. Чубинський зазначає: „По Ушицькому повіту Подільської губернії більша частина приказок повідомлена нам п. Димінським”⁴.

Д. Зеленін у своїй праці „Описание рукописей Ученого архива имп. Русского Географического Общества” зазначає, які матеріали А. Димінського ввійшли в „Труды этнографическо-статистической экспедиции ...” (т. 5, с. 458, 465, 466,

² *Українські приказки, прислів'я, і таке інше*, уклав М. Номис, упоряд., приміт. та вступна ст. М. Пазяка, Київ 1993.

³ *Труды этнографо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряжённой имп. Географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы исследования собранные д. чл. П. Чубинским*, т. I, вып. I, СПб. 1872–1877, с. XVI.

⁴ *Ibidem*, с. 227.

489, 514, 519, 523, 541, 558, 562, 564, 576-578, 8, 99)⁵. На думку О. Новицького, це важливо згадати в зв'язку з тим, що П. Чубинський не скрізь зазначав, які записи належать подільському фольклористу⁶.

Велика фольклорно-етнографічна спадщина А. Димінського є невичерпним джерелом матеріалів для дослідників – етнографів, фольклористів, а також лінгвістів, особливо ж діалектологів. Науковий доробок фольклориста (за неповними даними) складає близько 2500 різних за жанром народних пісень, 2000 казок, 2000 прислів'їв, приказок і загадок тощо. Записи мають варіанти, вони позначені впливом територіального колориту мови, місцевих традицій тощо. А. Димінський розумів, що будь-який варіант має значення для науки.

На жаль, більшість етнографічних записів А. Димінського не збереглася. До нас дійшли „Коллекция подольских сказок, которые в 1850–60-х гг собрал волостной писарь Дыминский” (частково опублікована в „Трудах этнографическо-статистической экспедиции...”), „Подольские и малороссийские любовные песни” (1859), „Рассказ крестьянина о тюремных обычаях” (1864).

З ініціативи і під керівництвом академіка АН УРСР А. Кримського було зібрано, підготовлено й видано в 1928 році велику збірку „Казки та оповідання з Поділля в записях 1850–1860-их рр.”. Упорядник збірки М. Левченко в передмові зазначав: „Ті подільські казки та оповідки, що ми їх тут видаємо, то записи переважно 1850-их років двох видатних подолян: відомого поета Степана Васильовича Руданського та дуже працюючого етнографа Андрія Івановича Димінського”⁷.

М. Левченко мав твердий і непохитний принцип – додержатися всіх індивідуальних особливостей оригіналу і не виправляти орфографію записувачів, навіть якщо вона була не систематичною і не витриманою⁸. Саме такий підхід дає змогу виявити лінгвальні особливості збирачів фольклору на різних мовно-структурних рівнях.

На матеріалі українських казок, записаних на Поділлі у середині ХІХ ст., виявлено такі фонетичні особливості:

1. Ненормативне вживання голосних: *велитні*, *бире*, *мине* (=мене), *міні*, *питльований*, *чикай*, *думовина*, *латети*, *в шею* тощо, наприклад: „Колись то були такі *велитні*-люди, що еден другому за милю подавав сокиру. Але їдного часу дитина велитньова найшла теперішних людей, що чоловік орав шістьма волами, плугом, погоничом”⁹; „Ну, вже на святий вечер бире і нисе бідний до

⁵ Д. Зеленин, *Описание рукописей Ученого архива имп. Русского географического об-ва*, вып. 1–3, Пг. 1914–1916. (рец: ЭО 1914 № ¾, с. 191–192; ЖС 1915 вып ½, с. 173–175 и др.).

⁶ О. Новицький, *Фольклористична та етнографічна діяльність А. Димінського* [в:] „Народна творчість та етнографія”, № 6 (166), листопад-грудень 1980, с. 38–42.

⁷ *Казки та оповідання з Поділля в записях 1850–1860-х рр.*, упоряд. М. Левченко, вип. 1–2, Київ 1928, с. VII.

⁸ *Ibidem*, с. XVI.

⁹ *Ibidem*, с. 2.

свого брата вечеру”¹⁰; „І каже жид: „Ну вже Івани, як будиш мене бити, то я тобі дам рубля, іно ни розбігайся, іно так бий!””¹¹; „І **чикав** его там батько аж до рання, заким він не прийшов”¹².

2. Вживання [ф] замість [хв]: **фостик**: „І приходит вовк. Поїв яйці і чіхраєся в лисину. Той злавав вовка за **фіст**, крикнув, і той его вовк з болота витягнув. І піп додому прийшов”¹³; „Ось прилітає пташок. Він его злавав і **фостик** єму вирвав”¹⁴.

3. Уподібнення приголосних: **росказуют, горопчик, пчола, коришма**: „Взяв Бог землю, поблагословив, давай з пригорці **роскидати, роскинув** по всім мору; і де тільки впала хоць пилінка, то зараз виросла і земля”¹⁵; „Прийшов до ліса, зрубав дуба, **росколов** до половини і каже до медвідя: „Возьми та **росколи**, бо ти сильний”¹⁶; „Бо то кажут, що Бог, як сотворив чоловіка і жінку, то вони зовсім **ропорені** були”¹⁷; „Али в їдного чоловіка внадилися **горопці** на тік до проса і дужи спивали. І той чоловік злавав того самого горопця”¹⁸; „Їдут коло **коришми**, – і співають мазурі літанє під **коришмою** і в **коришмі**”¹⁹.

4. Поширення приголосного [в] на місці [л]: **горівка**: „Зварила жінка вечеру, він приніс **горівки**, повечерали, як має бути”²⁰; „Але дід вимацав у себе півторака, баба такожє, – післали **горівки**, начали пити: і скілько пили, а горівка все була”²¹.

5. Випадання звука у дієслові **хотіти** (явище синкопи): „Єдна гадюка **хтіла** кусати тоту дівку, але він, – видно, що король їх, – зашипів, і вони ніц її не казали”²²; „І не було чим людий приймати, бо ніхто ни **хтів** саджі їсти”²³; „Али єму ся спати ни **хтіло**, али іно слухав, коли німий засне”²⁴; „Али їму **захтілося** їсти, і вкусив того хліба, що вона єму дала, – і хочися дрімати; вкусив сира – і зараз ся звирнув і заснув”²⁵.

6. Стверділий кінцевий [т’]: **стоят, мають, сплинут, порат, досит** тощо: „**Кличут** его до другого покою, **приймают** его соленні, вся вигода для него:

¹⁰ Ibidem, с. 29.

¹¹ Ibidem, с. 257.

¹² Ibidem, с. 60.

¹³ Ibidem, с. 138.

¹⁴ Ibidem, с. 358.

¹⁵ Ibidem, с. 1.

¹⁶ Ibidem, с. 294.

¹⁷ Ibidem, с. 1.

¹⁸ Ibidem, с. 450.

¹⁹ Ibidem, с. 93.

²⁰ Ibidem, с. 19.

²¹ Ibidem, с. 70.

²² Ibidem, с. 4.

²³ Ibidem, с. 110.

²⁴ Ibidem, с. 268.

²⁵ Ibidem, с. 400.

коні взяли до стані, дали їсти, фурманови горівки, вичерати”²⁶; „Вони часом нап’ються, аж ледво **стоят** в церкві, али святого пристолонька тремаються, і таки й **відправляють**”²⁷; „Ну, вийшли вони з хати. Ось ту **приходить** вона. А вони за нею і просяться: „**Прийміт** нас, будьти ласкаві, на-ніч”²⁸.

7. Стверділий кінцевий [ц’]: **конець**, **старець** та ін.: „Тільки що вона взяла дитину, зав’язала **пупець** і поставила коло роділі, хтось застукав в вікно і закликав бабу на мня”²⁹; „Вони собі танцювали, а за кожний **танець** по жмені гроший давали”³⁰; „Дивится, нема нікого, тільки сидит той **старець** і каже му: „Сідай!””³¹; „Али на дорозі надигає єго **заяєць** – питається: „Де ідеши, коти?””³²; „І іде, іде той **хлопець**. Захопила го ніч. Попросився до якогось чоловіка на ніч”³³.

8. Звукосполука [ст] переходить у [с’ц’]: **госьці**, до **косцьола**: „Той прийшов до **косцьола**. Єго зачинили”³⁴; „Ну, коли ти так сказав, то я преїду до тебе в **госьці** на самі виликодні свята, аби-сь ся мав на поготові”³⁵; „Той [чоловік] зі **злосьці** хтів єї забити – і забив коня”³⁶; „Той вертається додому, дивится: вже не той дїм, не таке сило, ото ж і **косцьол** інший”³⁷.

9. Вставні приголосні [л], [н] після губних: **поломлят** (=поламають), **здоровля**: „То він спитався свого фурмана: „Що там такого, що так ся коні **полошат**, що мало дишля не **поломлят**?””³⁸; „А він каже до пана: А мені що, пані, молитися от нещастя? я-но молюся, щоби мені Бог дав **здоровля** і кусок хліба!””³⁹; „Бо, як я бачу, то ти не хочиш хліба, іно якогось иншого **безголов’я**”⁴⁰; „Чоловік ввійшов до хати, звитався з жінкою і питається, як вона жила, як єї **здоровля**”⁴¹.

10. Найбільшу кількість фонетичних варіантів в українських діалектах має числівник **один**, що підтверджують дані південно-західних діалектів. У текстах аналізованих казок маємо: **єдного**, **єден**, **їдного**, **їдна**, **оден** тощо: „Колись-то, дуже вже давно, як ще Господь-бог ходив по землі, хліб родив не так як тепер, по **їдному** колоску, але так, що і стебла не знати було під

²⁶ Ibidem, с. 103.

²⁷ Ibidem, с. 130.

²⁸ Ibidem, с. 179.

²⁹ Ibidem, с. 26.

³⁰ Ibidem, с. 27.

³¹ Ibidem, с. 53.

³² Ibidem, с. 328.

³³ Ibidem, с. 380.

³⁴ Ibidem, с. 367.

³⁵ Ibidem, с. 7.

³⁶ Ibidem, с. 301.

³⁷ Ibidem, с. 65.

³⁸ Ibidem, с. 20.

³⁹ Ibidem, с. 156.

⁴⁰ Ibidem, с. 181.

⁴¹ Ibidem, с. 468.

колосьом"⁴²; „На Андрія **їдна** стара дівка в Балабанівді просила баби, щоб її зробила, аби ся віддала"⁴³; „**Єдна** дівка пішла в ліс по дрова. Зайшовши далеко, заблудила"⁴⁴; „**Єден** чоловік ішов на той острів, що єст на протів Ісаковець"⁴⁵; „Молотім **оден** одного, поки котрийсь признається"⁴⁶. Рядом варіантів представлено в текстах казок числівник **чотири**: „В селі сидів орендар, але на Судний день вибрався до міста, може за **штири** милі"⁴⁷; „І той [середущий] взяв корабель, і їди по морю. І той поїхав і бавився через **штери** роки, і нема по нім жадної чутки"⁴⁸. Трапляються фонетичні варіанти й інших числівників: „І всі **девіт** приїжджают до того міста"⁴⁹; „То наш пан посилає тих **десіть** до розумний панів, а тих **десіть** до дурних"⁵⁰. Ряд відмінностей спостерігаємо і в складних числівниках. Так, у назвах чисел другого десятка в казкових текстах маємо діалектні фонетичні варіанти: „І той [Мурин] приїхав до него. Дивится: стоїт їх **одинайцїть**"⁵¹; „І все собі ходили на польованя **одинадцїть**, а **дванадцїтий** все лишався коло неї для ослуги"⁵²; „А той прийшов до тих **одинайцятъох** і кождому такий нумир написав на чолі"⁵³; „Був собі пан. І мав жінку. І мам іно єдного сина, і той син вже мав зо **тринадцїть** літ, і все вдома"⁵⁴; „Пирийшли вони тії всі покої, прийшли до **тринайцїтого**"⁵⁵; „Який то дурний москаль! За їдну шкіру взяв **двацятъ** п'ять рублів"⁵⁶. Мають фонетичні варіанти і складні числівники на позначення сотень: „І батько заким прийшов додому, вибрав за него **четиреста** рублів"⁵⁷.

11. Внаслідок асиміляції [i] до [y] в наступному складі може переходити в [y]: **поцюлювалися**: „Той прийшов, **поцюлював** в руку і положив на груди"⁵⁸; „А в тії панні було три гадюки. І гадюка іно хочи єго **поцюлювати**, — а той хлопиц був в головах, і відітне [язик] тії гадюці"⁵⁹; „А вона дурна ни знає, що вона єго **поцюлювала** не в уста"⁶⁰.

⁴² Ibidem, с. 4.

⁴³ Ibidem, с. 14.

⁴⁴ Ibidem, с. 3.

⁴⁵ Ibidem, с. 45.

⁴⁶ Ibidem, с. 258.

⁴⁷ Ibidem, с. 25.

⁴⁸ Ibidem, с. 419.

⁴⁹ Ibidem, с. 548.

⁵⁰ Ibidem, с. 555.

⁵¹ Ibidem, с. 279.

⁵² Ibidem, с. 486.

⁵³ Ibidem, с. 530.

⁵⁴ Ibidem, с. 92.

⁵⁵ Ibidem, с. 598.

⁵⁶ Ibidem, с. 248.

⁵⁷ Ibidem, с. 456.

⁵⁸ Ibidem, с. 72.

⁵⁹ Ibidem, с. 363.

⁶⁰ Ibidem, с. 580.

12. Твердість приголосного [p]: *по мору, мірає, кураче*: „А я вже жителкою *міраю* гроші!” (108); „Завинув собаку в *радно*, та й ся ни торбує”⁶¹; „І він їди. Надибає своїх братів, що по *мору* пливають”⁶²; „Бо то кажуть: хто хоче мати чорта на услуги, то той най дістане *кураче* яйце, „зносом” называемое”⁶³; „Знов Сідун глянув по *зорах*, – пізнав. Покинув баталью, їде додому”⁶⁴.

13. Вживання [и] на початку слова *інший*: „Бо то була така паня, що дужи горілку пила. Али єї *инші* ни казали пити”⁶⁵; „І король козака відправив, і він десть став за кухара [у короля в *иншій* землі]”⁶⁶.

14. Відсутність подовжених приголосних в іменниках середнього роду II відміни: *волося, створіня, вісіля, зіля*: „Бо то ще як Господь-бог ходив по світі і сотворив світ, і кожного *створіня* питався, на що пристає”⁶⁷; „Дивиться: входить кобіта, розплетена, *волося* скрізь по плечіх і на грудях по ні, в білім убрана”⁶⁸; „То та розказала свою пригоду і просила, чи ує знає якого *зіля* на теє”⁶⁹; „А вже як взяла четвертий раз рвати четвертий волосок, то той хлопци, як потягнув, вирвав знов цілу жменю *волося*: али вже мало чортowi голови не вірвав”⁷⁰.

15. Вживання [ц'] замість [ч] у сполучнику (частці) *хоча*: „Взяв Бог землю, поблагословив, давай з пригорці роскидати, роскинув по всім мору; і де тільки впала *хощ* пилинка, то зараз виросла і земля”⁷¹; „Але *хощ* єго приймали так, що аж впився, – а горівка всьо була”⁷²; „Дяк *хощ* добре співає, – але як за своє ся впоминає, – то вже злий, – і до того дурний”⁷³.

16. Спорадичне вживання дієслівних форм із нескладовим [і] у слові *пійшов*: „Ото вони й *пійшли* над море, а море таке темне-темне, – сказано безодня!”⁷⁴; „Але ото раз *пійшла* поголоска, що він хоче проповідь говорити. Збирається народ із цілого світа послуhati єго”⁷⁵.

17. Звукосполюка [вн] нерідко переходить у [мн]: „А разу єдного, ще в осени, купив собі бідний за *grimню* огіркового насіння, приніс додому, поставив під

⁶¹ Ibidem, с. 125.

⁶² Ibidem, с. 420.

⁶³ Ibidem, с. 18.

⁶⁴ Ibidem, с. 345.

⁶⁵ Ibidem, с. 220.

⁶⁶ Ibidem, с. 559.

⁶⁷ Ibidem, с. 4.

⁶⁸ Ibidem, с. 41.

⁶⁹ Ibidem, с. 186.

⁷⁰ Ibidem, с. 375.

⁷¹ Ibidem, с. 1.

⁷² Ibidem, с. 70.

⁷³ Ibidem, с. 85.

⁷⁴ Ibidem, с. 161.

⁷⁵ Ibidem, с. 172.

подушку, і тоє насіння висипалося під постіль”⁷⁶; „Стают обедва і сідают на коні і б’ються, – али оба собі **рімні**”⁷⁷; „Надибают пиеницю, таку-то дужу ладну, як лава – така **рімна**”⁷⁸.

18. Помітна тенденція до вживання приставних [г], [в]: „Ото засіяв **Гадам**, запрігся в борону та й волочит”⁷⁹; „**Ворганистий** приніс соломи, зачав в грубі палити, – та й їх там подушив”⁸⁰; „Намовив кум **гатамана**, як би ту кума вигнати з дому; а **гатаман** каже: Купи ми горівки, то я єго вижину”⁸¹.

Отже, аналіз мови подільських казок дозволяє зробити висновок, що, по-перше, лише автентичні тексти можуть слугувати цінним і надійним джерелом для вивчення динаміки діалектного мовлення Поділля, по-друге, їх мова відбиває ряд діалектних рис, зокрема фонетичних, збережених дотепер, що свідчить насамперед про давність та живучість цих говірок.

БІБЛІОГРАФІЯ

- Зеленин Д., *Описание рукописей Ученого архива имп. Русского географического об-ва*, вып. 1–3, Пг. 1914–1916. (рец: ЭО 1914 № ¼, с. 191–192; ЖС 1915 вып ½, с. 173–175 и др.). *Казки та оповідання з Поділля в записках 1850–1860-х рр. Упоряд. М. Левченко*, вип. 1–2, Київ 1928.
- Новицький О., *Фольклористична та етнографічна діяльність А. Димінського* [в:] „Народна творчість та етнографія”, № 6 (166), листопад-грудень 1980, с. 38–42.
- Українські приказки, прислів’я, і таке інше*, уклад М. Номис, упоряд., приміт. та вступна ст. М. Пазяка, Київ 1993.
- Труды этнографо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряжённой имп. Географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы исследования собранные д. чл. П. Чубинским*, т. I, вып. I, СПб. 1872–1877, с. XVI.
- Этнографические и статистические сведения об Ольгопольском уезде Подольской губернии. Священника И. Михневича* [в:] „Вестник русского географического общества”, кн. I, ч. VI, СПб. 1852, с. 23–40.

PHONETIC FEATURES OF FAIRYTALES OF THE 19TH CENTURY IN THE PODILLYA REGION

In the article it is shown that folklore and ethnographic records are an important source of historical research into Podillya dialects. S. Rudanskiy, K. Sheykovskiy, A. Kopitskiy,

⁷⁶ *Ibidem*, с. 217.

⁷⁷ *Ibidem*, с. 277.

⁷⁸ *Ibidem*, с. 377.

⁷⁹ *Ibidem*, с. 167.

⁸⁰ *Ibidem*, с. 146.

⁸¹ *Ibidem*, с. 241.

A. Dymynskiy, Marko Vovchok and O. Markovych played an important role in researching oral folk art. The author of the research analysed the texts of Ukrainian fairytales, which were recorded in the Podillya region in the middle of the 19th century by A. Dymynskiy and S. Rudanskiy, and composed by M. Levchenko. The texts of these fairytales fix a great number of Podillian phonetical features, which still exist even now and which demonstrate the remoteness and vitality of these dialects. It has been proved that only authentic texts can serve as a valuable and reliable source for linguistic study of the dynamic Podillyan people's dialect.

Key words: folk and ethnographic records, Podillya, Podillian dialect, dialect, dialectal features, phonetic features, fairytales.